

1. KOŘENY

Rodina mého otce – Liebenovi - žila v Praze po dlouhý čas. Moji předci se nazývali „Menaker“ - to je hebrejský název pro muže, který odstranil nekošer části masa. Toto jméno se ještě objevuje v hebrejských nápisech na náhrobních kamenech mého dědečka a mého strýce Salomona („Maniho“) na židovském hřbitově na pražských Olšanech. Jedna z rodinných legend vypráví, že naši předci byli císařovnou Marií Terezií vyhnáni z Prahy spolu s ostatními Židy a byli přesídleni do vesnice zvané Lieben. Po smrti císařovny její syn Josef II. dovolil Židům vrátit se do Prahy a při této příležitosti obdrželi německá příjmení - v tomto případě „Lieben“ podle vesnice, ze které pocházeli.

Tato víska, v češtině Libeň, je dnes částí Prahy. (Pátrání po bývalém židovském hřbitově v Libni je marné - byl zničen během komunistického režimu.)

Moje rodina byla přísně ortodoxní, a když jsem byl malý, byli jsme jednou z několika málo takto nábožných židovských rodin v Praze.

Můj rodokmen má jako první dokumentovaný záznam rok narození dědečka mé babičky Izaiáše Jeitelese v roce 1810. Můj dědeček Gabriel Lieben, který zemřel dřív, než jsem se narodil, vyráběl rukavice.

Moje matka, rozená Gruenbaumová, pocházela z podobně pobožné rodiny z okolí Schwabach-Fuerth-Nuernberg v Bavorsku . Počátky této rodinné větve spadají do roku 1783, ale její tradice sahají až do roku 1635. Pak jsou tu ještě zmínky z dřívější doby, podle kterých předkem, ze kterého celá rodina pochází, byl vykladač bible Rashi (1040- 1105) z Troyes ve Francii.

Můj dědeček Abraham Gruenbaum vlastnil továrnu na výrobu zlatých folií. Byl jedním ze zakladatelů „Agudat Israel“ a angažoval se v mnoha dalších oblastech židovského společenského života. V této souvislosti navštívil Palestinu nejméně dvakrát. Během své poslední pouti vážně onemocněl, byl léčen v známé jeruzalémské nemocnici „Šaare Cedek“ slavným doktorem Wallachem a také dobře známou sestrou Selmou. Dědeček byl jedním ze zakladatelů této nemocnice. Zemřel a byl pochován na Olivetské hoře. Jeho potomci objevili tento hrob v roce 1967 po Šestidenní válce. O dvě generace později se děti mého bratra Abrahama (pojmenovaného právě po tomto dědečkovi) narodily ve stejné nemocnici, byly ošetřovány stejným doktorem a sestřičkou. A jejich děti, dědečkova praprapravnoučata, se tu narodily také.

Oba páry mých prarodičů, kteří se předtím neznali, byli někdy v roce 1918 v Mariánských Lázních. Dojednavatel svatby se dozvěděl, že ta pražská rodina má syna, který se ještě neoženil, a rodina z Norimberku že má neprovdanou dceru, a spojil tyto rodiny svazkem manželským. A tak se Dr. Evžen Lieben, tehdy dvaatřicetiletý, oženil 22. listopadu 1918 s Hannchen (Jana, „Hansi“) Gruenbaumovou. Svůj společný domov si našli v Praze.

Moji rodiče měli tři syny: Artura - Abrahama, narozeného v roce 1922, Rudolfa („Rudiho“) - Gabriela, narozeného roku 1924 a mě, Maxe - Mordechaje, narozeného roku 1926. Dle židovské tradice jsme měli vedle svých německých jmen ještě jména hebrejská, Artur a Rudi dle dědečků, já jsem byl pojmenovaný podle hrdiny svátku Purim, slaveného v témže roce týden po mém narození.

* * *

2. DĚTSTVÍ

Moje celá širší pražská rodina žila na Starém Městě. Babička Ernestine (Tina), rozená Jeitelesová, její tři synové, dcera a jejich rodiny s celkem dvanácti dětmi, pak tu byli dva babiččini bratři a sedm sestřenic žijících též v Praze a jejich rodiny. Byl to docela rozsáhlý klan, celkem nějakých 50 osob. A všichni žili na místech vzdálených maximálně 10 minut chůze od sebe - mělo to samozřejmě svůj důvod - aby bylo možno chodit o Sabatu a svátcích pěšky do synagogy. „Synagoga“ je v tomhle případě přehnané slovo: rodina měla soukromou modlitebnu, nazývanou „Lieben-Šul“, kde se navíc, kromě členů rodin Liebenů a Jeitelesů, modlilo jen několik málo jiných. Modlitebna se nacházela v budově „Chevra Kadiša“ (Židovské pohřební společnosti) v Josefovské (nyní Široké) ulici. Ve dvou pokojích toho samého bytu žil babiččín bratr Dr. Berthold Jeiteles, který se nikdy neoženil.

Takže většina příbuzných (převážně muži) se potkávala dvakrát denně v modlitebně. V sobotu dopoledne dcera a tři snachy, spolu se svými dětmi, navštěvovaly babičku.. Ta žila v jednom velmi starém domě, nazývaném „U Tří pírek“, na rohu Dlouhé a Týnské ulice (Dodnes tam je barevný erb se třemi pírkami nad vchodem do domu). V zimě se nabízelo mleté maso v bochníku (neměl jsem ho rád), v létě jahodový koláč. Později přišli muži a starší bratrance, kteří se mezitím učili v modlitebně, aby si vyzvedli své rodiny.

Naše pražská babička vždycky nosila staromódní, ale elegantní oblečení a na hlavě mívala vyšívaný tmavý klobouk nazývaný „Kapotthuetchen“. Znal jsem jenom jednu ženu s takovým kloboukem! Byla to vskutku impozantní dáma, vzbuzující respekt kdekoli, kam přišla. Jednoho dne přišla nová uklízečka. Babička se jí zeptala na jméno a ona odpověděla: „Rosa“. A babička řekla: „Budu ti říkat Anna - nemůžu si zvyknout na nové jméno- vždycky říkám své služebné Anna!“

Narodil jsem se doma, jak bylo tehdy běžné. Bydleli jsme na dalším rohu Dlouhé a Týnské ulice v opravdu velmi starém domě. Když jste si chtěli dojít na záchod, museli jste jít přes otevřenou pavlač, ač třeba venku mrzlo, až praštělo.

Původně tam byl jen jeden kohoutek s litinovým umyvadlem v kuchyni. Voda na koupání se ohřívala ve velkých hrncích postavených na kamnech a dřevěné necky byly pokládány na dvě stoličky v kuchyni, každý se tu vykoupal, hezky jeden po druhém. Jedna z mých prvních vzpomínek sahá asi do roku 1932. V ložnici mých rodičů byla instalována vana a lázeňská kamna, kout byl od zbytku pokoje oddělen závěsem s modrými švestkami.

Vařili a svítili jsme plynem. Ve středu stropu v každé místnosti byla trubka, na jejímž konci byla zavěšena plynová svítidla. Také si pamatuji, že někdy na začátku třicátých let jsme dostali elektřinu. Propletené bílé dráty byly připevněné na porcelánových izolátorech a přitlučené hřebíky ke zdi. Otočné vypínače a zásuvky lamp byly také vyrobeny z porcelánu - tehdy ještě nebyla umělá hmota. První lampy měly uvnitř uhlíková vlákna, žádný kov, a proto velmi často vyhořely.

Pouliční osvětlení bylo také plynové. Pamatuji si muže, který odpoledne chodil ulicemi a pomocí dlouhé tyče otvíral v každé lampě malý kohoutek a zapaloval unikající plyn. Ráno znovu přišel a všechny kohoutky pozavíral. Později byla na lampy namontována dálková zařízení na rozsvěcování a zhasínání a už tu víc nebyl žádný muž s dlouhou tyčí. V té době se v Praze mluvilo dvěma jazyky - většina obyvatel hovořila česky, menšina používala němčinu.

V tomto ohledu byli Židé rozděleni - byli tu ti, kteří uměli dobře česky, a jiní s německou kulturou. Naše rodina spadala do té druhé kategorie. Ačkoli jsme uměli pár českých slov - služebná, domovník a personál ve spoustě obchodů hovořili jenom česky - jazyk, který jsme ponejvíc používali, byla obecně němčina. Můj otec měl klasické vzdělání a vyučoval řečtinu, latinu a filosofii na Německém státním reálném gymnáziu ve Štěpánské ulici. Během svého života v Praze se matka naučila jenom pár pro každodenní život nezbytných českých slov.

Kromě vyučování se otec zabýval vědeckým bádáním a publikoval mnoho článků. Byl také velmi aktivní v rámci židovské náboženské obce, pomáhal mnoha lidem, hlavně těm, kteří přicházeli z východní Evropy a později těm, kteří utíkali z Německa a Rakouska před nacisty. Otec obvykle přicházel domů v poledne, najedl se, pak si četl noviny a později přijímal své „klienty“ - někteří na něj čekali poměrně dlouhou dobu. Pohovořili si s otcem a on jim poradil, někdy jim dal i nějaké peníze nebo lístky na maso do židovské „lidové kuchyně“ nebo jim poskytl jinou pomoc.

Podle svědectví mnohých jeho žáků byl vynikajícím a oblíbeným učitelem. Typická je následující anekdota z jeho učitelské kariéry - jeden student se ho jednou zeptal: „Po dlouhé roky předáváte svým žákům ty nejvznešenější a nejkrásnější myšlenky a ideály. Věříte, že jste v životě něco dokázal?“ A otec odpověděl: „Učím už nějakých 25 let, každý rok mám tři třídy, ve kterých je řekněme 30 studentů - to by bylo celkem 2250. Teď předpokládejme, že polovina z nich nikdy neposlouchala můj výklad - to zbývá nějakých 1100. Řekněme, že jedna polovina z nich po jednom měsíci všechno zapoměla, ze zbytku znovu jedna polovina zapoměla vše do jednoho roku, a z těch, kteří zbyli, polovina zapoměla vše do deseti let. Pak zůstane víc než sto mých žáků, kteří si uchovali něco z těch vysokých ideálů, které jsem jim chtěl předat. To je, jako kdybyste mě znásobili stem - to nepochybně není malý úspěch.“

Moje matka studovala na takzvané „dívčí škole“ a během 1. světové války se zúčastnila kurzu pro ošetřovatelky, pracovala potom ve vojenské nemocnici. V Praze byla „jenom“ v domácnosti - nakupovala, vařila, prala, uklízela, pletla, vyšívala a samozřejmě se také starala o naši denní přípravu do školy. Svou vytrvalou a neustálou prací vytvořila v naší rodině prostředí, které umožňovalo otci vykonávat jeho aktivity. Až do nacistické éry jsme měli pomocníci do domácnosti, a dokud jsme byli malí, měli jsme také „slečnu“, tedy vychovatelku.

My děti jsme vyrůstaly bilingvinně, ale němčinu jsme zvládaly lépe. Ve škole jsme mluvili německy, navíc jsme se od nějakých tří let učily číst a psát hebrejsky s rabínem (v aškenazské výslovnosti, pro použití v náboženských rituálech - jinak jsme ji nepoužívali). Později jsme se učily takzvané „Rashiho písmo“ potřebné pro studie výkladu Talmudu. Také jsme studovali výklady bible, Talmudu a další židovské předměty.

Do Mnichovské smlouvy na podzim roku 1938 jsme každé léto o prázdninách jezdili na pár týdnů na venkov. Dodávka zastavila před domem, byly naloženy krabice, kufry, koše s hrnci, pánvemi, dalším kuchyňským náčiním a spoustou jídla - nemohli jsme používat nekošer domácí náčiní kvůli rituálním omezením.

Moje matka seděla vedle řidiče, služebná a my děti vzadu na zavazadlech. Cestovali jsme do vesnice vzdálené 20-30 km od Prahy, kde jsme si najali dům sedláka, který mezitím bydlel se svou rodinou ve stodole. Otec obvykle v létě zaskakoval za ředitele a přijel jen na víkend. Pro nás městské děti to byla přirozeně vždycky událost - potůčky, žáby, kozy a všechny možné nové zážitky ze života venkova. Pro matku to muselo být značně namáhavé - musela tam hospodařit v mnohem skromnějších podmínkách než v Praze.

První čtyři roky jsem strávil v německé obecné škole v Masné ulici.

Vzpomínám si na katolického kněze, který učil náboženství a rozdával obrázky svatých, i nám, židovským dětem. Diskrétně jsem se jich co nejrychleji zbavoval. Druhá vzpomínka se týká německy hovořících herců, kteří často navštěvovali naši školu a přednášeli klasické básně a balady - "Die Buergschaft", "Der Ring des Polykrates", "Der Taucher" a mnoho dalších.

Rodinná rada rozhodla, že aspoň jeden z nás musí umět správně česky, a tak jsem byl poslán ve školním roce 1936-37 do páté třídy české židovské základní školy v Jáchymově ulici. Má čeština se vskutku zlepšila, ale ve všech ostatních předmětech jsem byl velmi slabý - obvykle jsem stěží rozuměl tomu, o čem byla řeč. Ale tato sionistická škola značně ovlivnila můj pohled na svět.

Následovaly dva roky na německé reálce v Mikulandské ulici. Mezitím nacistické Německo zabralo Sudety a o půl roku později, 15. března 1939, i zbytek republiky – Slovensko se odtrhlo a vyhlásilo samostatný fašistický stát. Vznikl „Protektorát Čechy a Morava“.

Začali jsme cítit rostoucí antisemitismus, do té doby byl skrytý pod povrchem, ale teď byl podněcován nejen německými, ale i českými fašisty.

* * *

3. POD NACISTY V PRAZE

V červnu roku 1939 bylo zakázáno židovským studentům navštěvovat státní veřejné školy. Následující školní rok jsem byl znovu v židovské škole, nyní v osmé třídě. Znovu jsem se moc neučil, ale získal jsem přátele, kteří nebyli věřící, a díky nim jsem byl pomalu přitahován k sionistickému socialistickému mládežnickému hnutí Makabi Hacair. Po tomto školním roce už židovským dětem nebylo dovoleno navštěvovat jakoukoliv školu - ve věku 14 let jsem skončil své formální vzdělání. Můj otec, jako všichni židovští učitelé, byl poslán do předčasného důchodu.

Mezitím se toho kolem mě hodně stalo. Celá rodina mé matky úspěšně a včas unikla z Německa - do USA, Anglie a Palestiny. (Někteří z nich šli přes Prahu, a tak jsme byli dobře informováni o vývoji v Německu). Z celé rodiny mé pražské babičky odešel jen můj bratr Artur - Abraham, emigroval v březnu 1939, čtrnáct dní po německém vpádu. Můj otec se rozhodl – navzdory mínění svých sourozenců - poslat Artura do Palestiny. Odcestoval vlakem na svátek Pesach poté, co můj otec se poradil s Dayanem, náboženským soudcem, který s odjezdem (jinak ve svátek zakázaným) souhlasil. Artur - Abraham je jediný z vnoučat mé babičky - kromě mne - kdo přežil holocaust.

Krátce po nacistické okupaci byl můj otec zatčen, patrně se objevil na "černé listině" kvůli své veřejné aktivitě. Po několika týdnech se vrátil domů vyzáblý a zavšivený. Nám dětem o jeho pobytu ve vězení doma nic neprozradili. Mimochodem - Adolf Eichmann byl jeden z jeho vyšetřovatelů.

Náš strýc "Mani" (bratr mého otce), lékař, (který již mnoho let předtím dělal pokusy, na kterých chtěl demonstrovat, že židovské rituální zabíjení dobytka je neméně humánní než to obvyklé) byl zatčen též. Byl poslán do koncentračního tábora Dachau, po roce jeho manželka odtamtud obdržela zprávu, že umřel 20. března 1942 "na střevní katar" a že byl spálen. "Popel může být za poplatek obdržen v Praze na úřadu gestapa..." Tento strýc je jediný člen rodiny, který má hrob a náhrobek. Jak už dnes víme, popel, který tam je pohřben, není jeho.

- viz poznámku na konci

Můj otec také uvažoval o emigraci. Po mnoha neúspěšných pokusech dostat vízum do nejrůznějších zemí nám nakonec sourozenci mé matky z Anglie poslali pozvání, které platilo pro rodiče, pro bratra Rudiho a pro mě. Jeho součástí byl i příslib, že otec bude moci přednášet na univerzitě. Moji rodiče dlouho váhali – byla tu má pětasedmdesátiletá babička, všichni její sourozenci a jejich rodiny. Ti neměli žádnou možnost, jak emigrovat, a taky tu bylo důchodové spoření, všechnen majetek, tisíce knih a navíc - v té době nikdo netušil, jaký osud nacisté židům chystají. 1. září 1939 začala 2. světová válka a emigrace byla zastavena úplně.

Nějaký čas židovské děti studovaly ilegálně. Jelikož bylo zakázáno setkávat se ve větších skupinách, tři nebo čtyři z nás se scházeli v bytě a studovali různé předměty, částečně vyučované židovskými učiteli. Organizaci převzala Židovská obec, otec se zapojil jako pedagogický poradce. To také dlouho netrvalo. Na konci roku 1941 začaly transporty opouštět Prahu, děti odcházely a studijní skupinky se pomalu rozpadly. V této době jsem byl aktivním členem zmíněného mládežnického hnutí bez vědomí rodičů, kteří by mi to byli zakázali. Setkávali jsme se všude možné: na hřišti židovského sportovního klubu "Hagibor" ve Strašnicích, kde probíhala setkání židovské mládeže, maskovaná jako hry, které byly ještě dovolené. Můj bratr Rudi byl také v Makabi Hacair, jako vůdce. Na čas nám byly ještě dovolené výlety na předměstí a do blízkých vesnic, nakonec jsme se setkávali a hráli si na proslulém starém židovském hřbitově.

Vždycky jsme rádi četli. Nyní se to stalo víc než jen zábavou. Četli jsme všechno, co nám padlo pod ruku - romány, filozofii, a pak jsme o tom diskutovali na našich setkáních. Po tom, co nám byly školy zapovězeny, mě otec dal do učení k elektrotechnikovi. Na začátku se cítil divně, když ho někdo viděl se synem v pracovních šatech - nehodilo se to k jeho akademickému postavení. Ale později si na to zvykl, a dokonce byl pyšný. To také nemělo dlouhého trvání - po několika měsících bylo židům též zakázáno chodit do učení. Pak židovská obec zorganizovala přeškolovací kurzy a po několik měsíců jsem se tam učil elektrotechniku. Po nějaký čas jsem pracoval v dílně židovské obce, kde se z příkrývek a jiného dostupného materiálu vyráběly batohy a zavazadla pro lidi poslané do transportu.

Mezitím hnutí mládeže ve spolupráci s obcí zorganizovala takzvanou "pomocnou službu". Chlapci a děvčata navštěvovali lidi, kteří měli jít do transportu, a pomáhali jim s přípravami. Často ti, kteří se měli připravit k transportu, byli postarší a nemocní lidé, kteří ani nebyli schopni se rozhodnout, které z jejich věcí ukládaných do zavazadel, jsou důležitější: rodinné fotografie, nebo snad by bylo lepší vzít si další teplé oblečení? My mladí s našim praktičnějším postojem jsme mohli často pomoci. A v den, kdy museli odjet, jsme přišli a pomohli jsme jim nést jejich zavazadla.

Později, když začaly docházet zprávy od známých, příbuzných a přátel z ghett v Polsku a také z Terezína, jsme začali schraňovat jejich adresy.

Sbírali jsme jídlo a další věci důležité pro přežití, někdy zakoupené na černém trhu, a posílali jsme balíky. Některé z nich dokonce dorazily (dostali jsme několik psaných potvrzení), většina však ne.

Otec v této době pracoval pro židovskou obec v jednom ze skladů, kde byl shromažďován zabavený majetek deportovaných židů. Tyto sklady byly umístěny v bývalých synagogách, tělocvičnách a v jiných židovských institucích. Ve skladišti knih musel otec například shromáždit tolik knih s červenou vazbou, aby jejich řada měřila tři a půl metru. Na obsahu nezáleželo, architekt rozhodl, že červené hřbety se budou dobře vyjímat v obýváku nějakého nacistického potentáta.

Během celé této doby uveřejňovali Němci nejrůznější výnosy a nařízení. Veškeré vlastnictví bylo zaregistrováno, bankovní účty uzavřeny, rádia musela být odevzdána, potom zlato a jiné cennosti, šicí stroje, fotoaparáty, kola, lyže, vlněné oblečení, kožichy a věci, které byly na nekonečném seznamu věcí odebraných židům nacisty. Židům bylo povoleno bydlet pouze ve staré části města, alespoň dva lidé v místnosti. A protože jsme bydleli v bytě, který pro nás byl „příliš velký“, museli jsme pronajmout pokoj. Bylo zakázáno vstupovat do veřejných podniků, jako byly restaurace, kavárny (vyjma židovských), kina, divadla, parky atd. Aby Žid mohl cestovat veřejnou dopravou, musel mít zvláštní povolení, a dokonce musel stát v zadní části druhého vagónu tramvaje. V obchodech byly vymezeny speciální hodiny pro židy, bylo to odpoledne, kdy už bylo skoro všechno zboží v důsledku válečné ekonomiky pryč. Nakonec přišla žlutá židovská hvězda, která musela být přišita na levé vnější straně oděvu. Ta definitivně završila sociální, ekonomické a kulturní postavení židů v Protektorátu.

Naši čeští sousedé se chovali různě – byli tam antisemité, kteří vítali nacistická měřítka, jiní pomáhali nebo se alespoň snažili pomáhat. Většina byla „neutrální“ – měli svoje vlastní problémy a omezení a jejich empatie se nevztahovala na Židy.

Před válkou jsme si pravidelně dvakrát týdně psali s mým bratrem Arturem. Po 1. září 1939 jsme korespondovali jen sporadicky přes příbuzné v neutrálních zemích, kteří přeposílali dopisy. Po našem transportu do Terezína to již bylo jen několik dopisů každých pár měsíců, povolených od Mezinárodního červeného kříže. Bratr ty naše dopisy z této doby uschoval – kvůli cenzuře obsahovaly jen zprávy o rodině a o běžných denních starostech. Jak už bylo zmíněno dříve, od konce roku 1941 začaly z Prahy odjíždět transporty. Ty první jely přímo do Polska, pozdější do Terezína. Odtamtud byla většina deportována do Polska, ale to jsme na začátku nevěděli. Jelikož otec a částečně i matka pracovali pro židovskou náboženskou obec, zůstali jsme v Praze déle než naši příbuzní a většina ostatních židů.

* * *

4. GHETTO TEREZÍN

Terezín byl založen ke konci 18. století jako opevněné město, leží asi 60 km na sever od Prahy. Na blízku je tzv. Malá pevnost. Nacisté zvolili toto místo pro koncentraci židů, jelikož je obklopené vály a příkopem, což jim ulehčilo střežení.

Jako první z naší rodiny byla do Terezína transportována babička, otcova matka. Zemřela v ghettu ve věku 78 let v srpnu 1942 na nemoci, hlad a zlomené srdce. Potom následoval zbytek rodiny a nakonec my – byli jsme deportováni 8.7.1943. Tehdy mi bylo sedmnáct let. Bylo nám přikázáno se dostavit s jedním povoleným příručím zavazadlem do sběrného místa v Praze – byly to dřevěné baráky dřívějšího Rádio trhu. Byly tam slaměné matrace na podlaze - pro nás, kteří jsme do té doby žili ve svém vlastním bytě, docela šok. Příští den jsme byli přepraveni vlakem do Terezína. Hned po příjezdu jsme byli rozděleni – otec byl v kasárnách pro muže, matka v kasárnách pro ženy a Rudi a já jsme každý bydleli v jiném domově mládeže. Byly tam místnosti asi třikrát čtyři metry s trojposchodovými dřevěnými kavalci a slamníky. Bydlel jsem s jedenácti chlapci mého věku v jedné místnosti. Domovy mládeže byly založeny židovskou samosprávou s cílem udržet děti v lepším prostředí než mezi dospělými. Samozřejmě jsme museli pracovat. Nějaký čas jsem byl v truhlárně, krátký čas jsem dělal elektrikáře, sem tam v zeleninové zahradě a nejdéle jsem transportoval stavební materiál. To musím vysvětlit – do Terezína byly z celé okupované Evropy dopraveny pohřební vozy – na nich se v Terezíně transportovalo všechno - staří lidé, malé děti, chléb, stavební materiál, mrtvoly... Netahali je koně, ale 10 až 12 mužů.

V létě 1943 jsem stavěl dřevěné baráky venku mimo ghetto. Neznali jsme jejich účel, takže dávaly podnět k mnoha řečem. Jednoho večera, zatímco byl v ghettu vydán zákaz vycházení, jako vždy, když přijely nové transporty, byla přivezena velká skupina dětí. Říkalo se, že mají jet do Švýcarska výměnou za německé zajatce. V naprosté izolaci od obyvatel ghetta se o ně začali starat vychovatelé a zdravotníci, kteří se k tomuto úkolu dobrovolně hlásili. Někteří z těchto pracovníků byli moji přátelé a známí. Navzdory přísné karanténě jsme od nich měli občas zprávy a některé z nich byly velice zvláštní. Děti přijely z polského Bialystoku a byly ve špatném tělesném stavu. Když měly jít do sprch, odmítaly tam vstoupit a pořád opakovaly: „Plyn, plyn...!“ Jejich průvodci je nakonec přesvědčili, že tohle jsou opravdu sprchy, a ne plynové komory, jak si děti myslely, zřejmě na základě zkušeností z Polska. Po nějaké době byly děti spolu se svými opatrovníky deportovány. Po válce jsem se dozvěděl, že tento transport nejel do Švýcarska, ale přímo do osvětimských plynových komor.

Po dvou nebo třech měsících jsme se s bratrem rozhodli, že pro naše rodiče zařídíme lepší životní podmínky. Našli jsme vchod do sklepa, plný odpadků a kamení, který jsme po pracovní době vyklízeli a čistili. Potom jsme „šlojzli“ (slangový výraz pro kradení) dřevo, ze kterého jsme udělali okno, dveře, dvě postele a malý stolek. A za pár týdnů byl „soukromý bejvák“ hotový. Dodatečně jsme dostali stavební povolení a naši rodiče se nastěhovali. Rudi a já jsme je navštěvovali skoro každý den po práci a pili jsme s nimi „Ersatz“ – náhražkové kafe. Ostatní příbuzní také občas přišli, vznikla tu „základna“ naší rodiny v ghettu. Jeden z mých bratranců zde dokonce slavil zasnoubení! To, že jsme pracovali, způsobilo, že jsme dostávali větší dávky jídla než naši rodiče, někdy jsme zvládli „zorganizovat“ dodatečné jídlo, a tak jsme jim mohli alespoň trochu pomoci.

Většina nás mladých žila v rámci mládežnického hnutí v „komunách“, kde se někdy rozdělovaly přídavky jídla – zejména nemocní členové dostali navíc chleba a cukr ze společných zásob.

Chci ještě dodat, že po celou tu dobu v ghettu jedl otec jen košer jídlo – nedotkl se masa a to málo, které dostával, vyměnil za chléb a jiné jídlo. Nesnažil se ovlivňovat nás chlapce, akceptoval, že jíme všechno, co se jíst dá, kvůli těžké fyzické práci. Ale možná tušil, že my dva už nejsme věřící, ačkoli jsme se to snažili před rodiči skrývat.

Život v Terezíně byl řízen jediným slovem: Transporty. Nepřetržitě přijížděly z různých zemí, ale hlavně nepřetržitě odjížděly „na Východ“, jak jsme věděli. Neexistovaly žádné spolehlivé zprávy, jen šeptanda. Většina vězňů nevěděla nic o „konečném řešení“ – o vyhlazovacích táborech v Polsku a na jiných místech, o zabijáckých komandech.... Říkalo se, že život „na Východě“ je velmi těžký – hlad, nemoci, těžká práce. Nacistům se dlouho dařilo skrývat pravdu. Naši naivitu a nevědomost dobře ilustruje následující příklad: měli jsme s kamarády zařazenými do transportu domluvený kód, který měl umožnit, abychom se dozvěděli o skutečných poměrech „na Východě“. Jednoho dne jsme dostali od přítele, který opustil Terezín, dopisnici – podle předpisů měla pětadvacet německých slov psaných tiskací. Jako adresa odesílatele byl uveden „Pracovní tábor Birkenau“ – o tom jsme předtím nikdy neslyšeli...

Náš přítel Rudi Rosen psal o neškodných záležitostech, jako "jsem s přáteli, pracujeme..." a podepsal se "Rudi Namut". Namut znamená v hebrejštině (kterou se mnozí z nás naučili v přípravě pro Palestinu) "zemřeme". Pamatuji si posezení se skupinou přátel v podkroví, studovali jsme dopisnici a analyzovali ji. Shodli jsme se: podmínky v "Birkenau" jsou zřejmě velmi tvrdé, možná je Rudi R. nemocný a deprimovaný, a to je důvodem pesimistického zakódovaného podpisu. Nedlouho na to od něj přišla další dopisnice, znovu z Birkenau. V ní sklonil některá písmenka v opačném směru než zbytek. Tato písmena, krok za krokem, dala dohromady německé slovo "Gastod" (smrt plynem). Zkoušeli jsme znovu dekodovat význam

a dospěli jsme k závěru, že Rudi R. asi pracuje v továrně na jedovaté plyny a kvůli pracovním úrazům lidé umírají. Nikdo z nás nemohl vědět o plynových komorách, kde byly systematicky zabíjeny masy lidí... (Poznámka: Rudi Rosen přežil).

Život v Terezíně byl velmi tvrdý. Sužovala nás všemožná havěť - blechy, štěnice - a panovaly zde mimořádně špatné zdravotní podmínky. Ale i tady byly rozdíly: nejhůře na tom byli staří lidé bez rodin. Ti dostávali velmi malé dávky potravin a neměli žádný jiný způsob jak si sehnat další jídlo. Přirozeně také trpěli všemi druhy nemocí, neměli dost síly, aby vydrželi vyčerpávající čekání ve frontách a také nemohli „kšeftovat“... Nemluvě o jejich sociální izolaci. Tato část vězňů také nejvíce umírala. Mladí, zdraví lidé v aktivním věku na tom byli lépe. Nejlépe na tom byli přirozeně ti, kdo měli v práci co do činění s jídlem - kuchaři, pekaři, rozvážeči brambor a dalších potravin a také zemědělci. Někde uprostřed byli řemeslníci, kteří mohli prodat svou dovednost za jídlo.

My, členové sionistických mládežnických hnutí (podle nacistických pravidel nezákonných) jsme po pracovní době organizovali všelijaké druhy aktivit, abychom smysluplně zužitkovali naše volno i v podmínkách ghetta. Učili jsme se hebrejsky, hodně jsme četli a diskutovali a také sportovali a soutěžili. Jednou z velmi užitečných aktivit byla akce "Yad Tomehet" (Pomocná ruka): Obvykle dva mladí lidé společně navštívili staré a nemocné vězně, aby jim uklidili, větrali ložní prádlo a poskytli různé služby, někdy "jen" seděli a povídali si s nimi.

V roce 1944 jsem také byl jedním z mnoha lidí, kteří byli zapojeni v takzvané "Zkrášlovací akci". Nacisté, aby zabránili zvěstem šířícím se na Západě a v neutrálních zemích ohledně nelidského zacházení Němců se Židy, nechali ghetto "zkrášlit". Domy byly nabíleny, hustota obyvatelstva byla snížena (deportací na Východ), byla vybudována hřiště, kavárna, banka, obchody atd. Ghetto navštívila delegace Mezinárodního červeného kříže a jeho členové byli samozřejmě tímto "potěmkinovským" ghettem oklamáni. Nikdo se neodvážil říct pravdu - nikdo nemohl vědět, který z návštěvníků byl esesák v civilních šatech nebo Švýcar či Švéd.

V ghettu byl bohatý kulturní život - přednášky, představení, koncerty atd. Náš otec také přednášel. Já osobně jsem se neúčastnil mnoha takových aktivit, myslím, že jsem si na to nenašel čas. Měl jsem přítelkyni, se kterou jsem strávil hodně času – procházeli jsme se, diskutovali o knihách, o sionismu, socialismu, mládežnickém hnutí, o kibucech a o tisíci dalších věcech. I přes nelidské podmínky jsme byli mladí, chlapci a děvčata se zamilovávali, byl humor a dokonce i hlad a utrpení byly objekty pro vtipy.

Ale nakonec byla naprostá většina z nás deportována. Můj bratr Rudi a já jsme byli v prvním z 10 transportů poslaných do Osvětimi-Birkenau na podzim 1944. Opustili jsme Terezín 28. září v dobytčácích - kolem 2500 mužů a chlapců (přežilo nás 370). Nákladní vůz byl zamčený, jen u stropu byla dvě malá zamřížovaná okýnka. Strážce SS seděly v brzdařské kabině každého vozu. Někdy jsme slyšeli střelení – esesáci stříleli na vězně, kterým se nějak podařilo uniknout z vlaku. Patřil jsem k těm drobnějším v našem vagónu, ostatní mě několikrát zvedli na ramena, abych vykoukl ven. Když jsem uviděl jméno vlakové stanice, města nebo jiná znamení, nahlásil jsem to ostatním, vždycky se ve vagonu našel někdo, kdo to místo znal. Tak jsme naši cestu sledovali na myšlené mapě – nejprve na sever, poté na východ, směrem na Slezsko. Vlak často stavěl, měli jsme s sebou jen trochu jídla a žádnou vodu.

* * *

5. OSVĚTIM - BIRKENAU

Večer, po velmi zdlouhavé cestě, vlak definitivně zastavil. Dveře se otevřely a zvenku se ozval řev: „Všichni ven, rychle, rychle, nechte všechny zavazadla ve vagonu, vezmete si je později!“. To, co jsme uviděli, bylo jako noční můra: v pozadí se tyčily čtyři obrovské žhnoucí tovární komíny chrlící hustý čpící kouř, blíže k nám stály dlouhé řady nízkých baráků, ještě blíže zdvojený plot z ostnatého drátu, jež byl namotán na porcelánových izolátorech a zjevně nabit elektrinou. V pravidelných odstupech trčely z plotu strážní věže s ozbrojenými hlídači. Reflektory snímaly všechny směry a plot měl vlastní osvětlení. Před ním stál ozbrojený řetěz stráží SS, někteří s uvázanými psy. A pak tam byla řada lidí v pruhovaných uniformách, křičící na nás lánanou němčinou. Až do té doby jsme nikdy před tím neviděli vězeňský oděv, na sobě jsme stále ještě měli vlastní oblečení z domova. Ti, co nevyskočili z vagonu dost rychle, byli bití palicí. Jeden po druhém jsme byli řazeni do jednoho zástupu. Před námi byl stupínek s několika esesáky a nad nimi prudká světla. Mluvení bylo zakázané.

Náhle se ke mně jeden z pruhovaných vězňů přiblížil, nepoznal jsem ho, ale on mi německy zašeptal do ucha: „Předstírej, že jsi starší!“. Předemnou bylo jen asi deset lidí. Rychle jsem přemýšlel: jestliže mi neznámý vězeň navzdory zákazu mluvení dal tuto radu, muselo to být velmi důležité! Když jsem se dostal ke stupínku, uviděl jsem před sebou dobře vyhlížejícího důstojníka SS - později jsem se dozvěděl, že to byl pověstný Dr. Mengele - v prvotřídní uniformě a dokonale vyleštěných vysokých holinkách. Jeden ze strážných po jeho boku se mě zeptal: „Věk?“ Zkusil jsem se postavit rovně a vzpřímeně a hlasitě jsem vojenským způsobem odpověděl: „21“. (Bylo mi teprve 18 a byl jsem malý a drobné postavy) „Zdravý?“ byla následující otázka. „Ano, pane“ řekl jsem. Mengele mě nasměroval švihnutím gumových rukavic, které držel v pravé ruce, doprava, kde již stála skupina ostatních. Můj bratr mě následoval. Druzí byli posláni opačným směrem – nevěděli jsme, jaký byl mezi námi rozdíl. Když bylo v naší skupině okolo třiceti vězňů, byli jsme posláni pryč mezi ploty, doprovázeni dvěma esesáky. Po nějakých 150 metrech nám bylo nařízeno zastavit. „Pokud máte nějaké cennosti – hodinky, prstýnky, peníze a tak podobně, odevzdejte je teď, jinak vám budou později odebrány násilím“ řekl jeden z hlídačů. Můj bratr a já jsme nic neměli, ale ostatní vydali svůj majetek. Zjevně malý osobní obchod SS. Jeden z nás nových vězňů se odvážil zeptat, kde jsou naši přátelé posláni na druhou stranu. „Odešli do tábora pro lehčí práci,“ zněla odpověď. A tak jsme, aniž bychom to věděli, přežili naši první selekci.

Byli jsme zavedeni do veliké místnosti nesoucí název: „Entlausung“- (odvšívování). Všude kolem na stěnách byly očíslované věšáky. Jeden esesák, stojící na stupínku, nařizoval: „Nyní půjdete do sprch. Ponechte veškeré oblečení na věšácích a nezapomeňte čísla – oblečení bude dezinfikováno a po sprše si ho budete moci opět vyzvednout. Nechte si jen boty a pásky“. Znovu se projevila naše naivita: vždy jsme byli povinni mít u sebe průkaz totožnosti, ale kdybychom ho ponechali v našem oděvu, naše dokumenty by mohly být v průběhu dezinfikace poškozeny, co potom budeme dělat? Rozhodl jsem se, že se zeptám. Do té doby jsem ještě nerozuměl táborové „etiketě“ a nebál se příslušníků SS, to se mělo brzo změnit. Úplně nahý jsem přistoupil k esesákovi, stoupl si zpříma s rukama u neexistujících švů kalhot a zeptal se: „Máme ponechat své průkazy v šatech, nebo si je vzít s sebou do sprchy?“. Oslovený se zvláštním posměchem odpověděl: „Nechte je v šatech.“. Otočil jsem se, odešel, a tak tam průkazy zůstaly. Samozřejmě – již nikdy jsme naše průkazy či oblečení neviděli.

„Staří“ vězni oholili celá naše těla a polili nás pálivou dezinfekční tekutinou. Procházeli jsme skrz horké a studené sprchy, poté jsme dostali spodní prádlo - mé bylo vyrobeno z talitu (modlitební šál) - a různě obnošené oblečení. Nakonec, když jsme se mokří a prochládlí dostali ven, byl již úsvit. Bez vlasů a v různorodém oblečení jsme se tak změnili, že jsme nemohli poznat jeden druhého – a začali jsme se smát.

Kápo (táborový předák) vedl naši skupinu celým táborem k jednomu z baráků, u jehož vchodu jsme se seřadili. Dostali jsme ešusy, Už si přesně nepamatuji, co všechno následovalo – přidělovali nás do pracovních oddílů, fasovali jsme ešusy... Vše kolem nás působilo beznadějně, viděli jsme jen baráky, mokrou blátivou zem, elektrický plot se strážními věžemi, komíny chrlící oheň a všudypřítomný kouř. Zástup postupoval pomalu. Náhle jsem na zablácené cestě mezi baráky uviděl chlapce ve vězeňském oděvu, kterého jsem na dálku rozpoznal. Byl to náš vzdálený bratranec, v té době snad šestnáctiletý, který byl asi rok před námi společně se svými rodiči deportován z Terezína (jeho otec, Dr. Šimon Adler, byl učitelem židovského náboženství v Praze. Byl tlustý, nosil brýle a nepochybně nikdy před tím manuálně nepracoval. Jeho matka byla drobná a také brýlatá. Ani jeden z nich nebyl atletické postavy). Když se chlapec přiblížil, šeptem jsem na něj zavolal (bez ohledu na zákaz mluvení) jeho přezdívkou – „Wolfi!“ Podíval se mým směrem a po té, co mě a mého bratra rozpoznal, k nám přišel. Řekl nám, že v táboře pracuje jako „pipel“ (v táborovém slangu kurýr).

Řekl nám abychom zůstali na našich místech aby nás zase našel, že se ihned vrátí, a proto jsme zpomalili a zařadili se do zadní části řady tak, abychom se nedostali do baráku dříve, než se vrátí. Skutečně přišel a vzal si nás stranou, aby si s námi mohl promluvit. (Náš kápo souhlasil, protože ten kluk byl v podstatě jeho kolega). Zeptal jsem se ho na jeho otce, on ukázal na jeden z komínů a řekl: „Je tam.“. A když jsem se ho zeptal na matku, odpověď zněla stejně. Bylo těžké tomu porozumět. Věděli jsme, že jsme ve Slezsku a ve škole jsme se učili, že zde jsou uhelné doly a ocelárny, a proto jsme si mysleli, že komíny právě k takovéto továrně patří. „Tvoji rodiče pracují v ocelárně?“ nevěřicně jsem se zeptal, i když jsem si nedokázal představit, co by tam mohli dělat. „O jaké ocelárně to mluvíš?“ zeptal se, „ty nevíš, kde jsme?“ – a tak jsme poprvé slyšeli slovo Osvětim a co to znamená. Jeho rodiče byli samozřejmě ihned po příjezdu vybráni do plynové komory a poté spáleni. Rázem jsme pochopili, že naši přátelé, kteří s námi předchozí večer přijeli a byli posláni na „lehčí práce“, již nejsou na živu.

Wolfi nás zavedl do života a režimu koncentračního tábora a dal nám užitečnou radu: Opustit Osvětim co nejrychleji, protože zde nikdo nepřežije - možná, že bychom někde jinde měli lepší šanci. Řekl, že z Osvětimi jsou posílány pracovní oddíly do různých továren a na všelijaké práce, a proto bychom se měli snažit dostat se do takové skupiny. (Poznámka: Wolfi přežil)

Zůstali jsme v Osvětimi-Birkenau asi deset dní a během této doby jsme poznali násilnou, surovou a smutnou skutečnost, hierarchii a celý režim koncentračního tábora. – Terezínské ghetto bylo úplně jiné. Brzy ráno v hlubokém temnu jsme byli probuzeni a pak jsme měli jen chvíli na použití nepopsatelně špinavých latrín, abychom se trochu umyli studenou vodou a vypili nějakou náhražku kávy, přinesenou z táborové kuchyně. Poté začal nástup. Museli jsme se shromáždit do řad před naše baráky a byli jsme sečtení kápy, kteří měli výsledky oznámit SS. Když číslo nesouhlasilo, sčítání začínalo znovu a znovu a znovu, a stáli jsme několik hodin promrzlí, mokří a hladoví v šílené zimě. Mnoho vězňů ze slabosti omdlelo. Odpoledne jsme dostali téměř nepoživatelnou polévku připravenou z neidentifikovatelné zeleniny a tuřínu. A večer dostal každý vězeň osminu krajíce chleba a trochu margarínu, marmelády nebo cukru.

V táboře jsme dělali různé práce – kopání, rozhazování šterku a podobně, ale občas jsme museli dělat nesmyslnou a zbytečnou otročinu, jako nosit cihly z jednoho konce tábora na druhý a zase zpět. Byli jsme hlídáni kápy, někteří z nich byli velmi suroví a brutální, zřejmě si

vychutnávali bolest, kterou nám způsobovali ranami bičem nebo kusem drátu. Všude se ploužili „musulmani“ (naprosto vyčerpaní vězni, kteří ztratili všechnu naději a čekali jen na smrt). Na pěšině za baráky leželo mnoho mrtvol, některé byly těch, kteří spáchali sebevraždu skokem do elektrických drátů. Vždy a všude byl cítit zápach z krematoria. Během této doby jsme prošli třemi dalšími selekcemi, nazi jsme běhali před SS - lékaři, kteří zjevně nemocné a zesláblé posílali do plynu. Mezitím jsme museli často cvičit a na rozkaz sundavat a nasazovat své čepice.

Křikem přes plot se mi podařilo mluvit s doktorem Otou Hellerem, který byl v sousedním táboře. Byl lékařem a otcem mé přítelkyně. Rekl mi že jeho žena a dcera pracují v táboře jako ošetřovatelky.

Každé ráno jsme se snažili dozvědět, zda některý z pracovních oddílů bude přesunut z Osvětimi jinam. Konečně se to po deseti dnech stalo: viděli jsme, že před vedlejším barákem dostává každý vězeň přikrývku, bochník chleba a ještě nějaké jídlo – jisté znaky jejich nastávajícího odjezdu. Můj bratr, já a naši dva přátelé jsme uskutečnili náš plán – když jsme si byli jisti, že nás žádný kápo či esesák nevidí, přidali jsme se ke skupině. Ještě nás několikrát sčítali, nakonec jsme byli dovedeni k železnici a nastoupili do - pro nás teď již velmi známých - dobytčáků a byli v nich uzamčeni. Vlak odjel. Znovu jsme mohli sledovat naši cestu (na myšlené mapě) - přes Moravu a Rakousko až někam k Mnichovu. Vlak po třech dnech zastavil v malé stanici jménem Kaufering. Dva z našeho vagonu cestu nepřežili a mrtvoly vykládali i z ostatních vozů.

* * *

6. KAUFERING

Pochodovali jsme lesem, až jsme dorazili na mýtinu, kde byl malý tábor s úplně odlišnými baráky než v Osvětimi. Na zemi byl příkop široký asi jeden metr, půl metru hluboký a 15-20 metrů dlouhý, přikrytý střešou z dvou šikmých dřevěných desek, pokrytých asfaltovým papírem. Na jednom konci této polo-podzemní boudy bylo okno – tam byl pokoj staršího baráku, který byl od ostatních oddělen přikrývkami. Na opačném konci byly dveře, od kterých klesaly 3 schody vedoucí do toho příkopu. V každé takovéto stavbě bylo „ubytováno“ okolo padesáti vězňů – zhruba pětadvacet na každé straně příkopu – na zemi řídce pokryté slámou. Jáma sloužila pro průchod a sedící vězni si do ní dávali nohy.

Tábor obepínal zdvojený elektrický plot z ostnatého drátu. Téměř všichni obyvatelé tohoto poměrně nového tábora – starší baráků a káповé byli starousedlí vězni, kteří v německých koncentračních táborech strávili mnoho let.

Na prvním nástupu po našem příjezdu nám táborový starší (Arnold, německý kriminálník) řekl, že jsme v Kauferingu 4. Bylo tam 11 takových pobočných táborů, které patřily k Dachau. Poté přišly obvyklé hrozby a také jsme trénovali - museli jsme si dlouho nasazovat a sundávat čepice, až byli naši velitelé dostatečně spokojeni.

V prvních dnech sháněli řemeslníky - já jsem se nechal zapsat jako elektrikář a můj bratr jako truhlář. U této poměrně lehké práce, většinou pod střešou, zůstal jen nakrátko, pak pracoval s oddílem vězňů na stavbě.

Já jsem jako elektrikář pracoval poměrně dlouho. Porce jídla byly minimální, a tak si každý, kdo měl možnost, snažil přivydělat. Nějakou dobu jsem vyráběl malé kovové nádoby z patíc vypálených velikých žárovek. Prodával jsem je za chleba „bohatším“ vězňům, kteří je používali k uchovávání margarinu a náhražky medu, které byly vydávány večer, a tak je

mohli uschovávat pro další den. Tento malý obchod skončil po krátké době – už nebyli žádní kupující a s dalším zmenšováním porcí povstávající hladoví zloději začínali být drzejší, a tak si každý svoji porci snědl hned na místě.

Pak jsem našel další způsob, jak získat více jídla. Divoké větry a bouře často polámaly elektrické stožáry u baráků. V takovém případě jsme my, elektrikáři, mohli odejít z tábora a pokácet strom v lese na nový stožár. Používal jsem následující postup: někdy jsem šel, s pilou a sekyrou, k SS strážní u brány a oznámil: "Věžeň 115214 do lesa pro stožár". Toto bylo náležitě zapsáno v deníku a já jsem šel a porazil strom tak veliký, jak jen jsem mohl unést. Odstranil jsem větve a kůru a vrátil se. "115214 zpět se stožárem" jsem oznámil. Potom jsem nařezal polínka na topení a ta jsem večer prodal stařešinům baráků - ti platili chlebem nebo polévkou. O toto přídatkové jídlo jsem se přirozeně podělil se svým bratrem a našimi dvěma přáteli. Celá procedura byla značně nebezpečná – kdyby mě stráž SS chytila, čekal by mě přísný trest.

Jednoho dne jsem byl vyhozen ze své práce jako elektrotechnik a poslán také na staveniště. Téměř všichni vězňové kauferingských táborů pracovali na budování obrovských podzemních slujů určených k výrobě zbraní nebo letadel. Byli jsme střeženi esesáky, práce byla řízena organizací „Todt“, podnikateli byly dvě firmy: Moll a Holzmann. Na začátku jsem kácel dřevo. Porážely se vysoké stromy, z nichž se odstraňovala kůra a větve. Byl jsem poměrně zdravý a při síle, proto jsem se často šplhal na vrcholky vysokých stromů a tam uvazoval lano – s jeho pomocí se dal ovlivnit směr pádu po pokácení. Pak jsme zvedli kládu na ramena a odnášeli ji k dalšímu zpracování.

Také jsem musel nosit železné pruty nebo přiřazovat do míchačky. Poslední zmíněná činnost je živým příkladem brutality, kterou jsme museli vydržet. Skupina 20-30 vězňů, kontrolovaná kápem a střežená esesákem, byla přivedena k obrovskému stroji. Nějakých 30 metrů před ním byla dráha se železničními vagóny naloženými padesátikilovými pytli cementu. Hodili nám na záda pytel cementu, ten jsme vysypali do míchačky, a znovu rychle pro další. Tak to šlo po mnoho hodin. kápo seděl ve středu kruhu a sledoval nás: když někdo klopýtl a upadl, kápo ho odkopl pryč z cesty, aby zajistil plynulý postup práce. Když zbylo příliš málo vězňů, byli přivedeni jiní. Večer se všichni vraceli do tábora – kdo byl zraněn, v bezvědomí nebo mrtvý, byl přinesen ostatními. Počet vězňů, kteří se vrátili z práce, musel souhlasit s počtem těch, kteří ráno odešli.

Jen velmi málo vězňů bylo schopno vydržet tyto podmínky delší dobu. Po čase jsem měl štěstí: kvůli tmavému zimnímu počasí bylo celé staveniště osvětlováno reflektory. Jednou světla blízko míchačky přestalo svítit. Vedoucí z organizace Todt hledal elektrotechnika a já jsem se přihlásil. Po opravě světel jsem se nemusel vrátit do své bývalé práce a zůstal jsem na staveništi jako elektrotechnik.

V prvních dnech prosince 1944 můj bratr Rudi onemocněl a už nemohl pracovat. Po nějakých třech dnech jsem se vrátil z práce a "Stubenaeltester" Dr. Hanuš Kafka, lékař z Prahy a náš přítel, mi řekl, že je přesvědčen, že můj bratr má rychlé souchotiny a moc času už mu nezbývá. Zemřel ještě tentýž večer, aniž znovu nabyl vědomí. Stalo se to druhý chanukový večer. Jeden z našich bratranců, Leo, zemřel bez očividných příznaků, když se dověděl, že při selekci v Osvětimi jeho starší bratr Felix šel dobrovolně s jejich rodiči. Nyní ovšem Leo věděl, že všichni tři byli zabiti v plynových komorách. Obviňoval sám sebe, přestal jíst a pracovat a už se jen modlil...

Nemocných přibývalo. K stálé slabosti, hladu, úplavici a mnoho jiným nemocem se přidal skvrnitý tyfus. Všudypřítomné vši rozšířily nákazu. Úmrtnost se denně zvyšovala. Starší baráků oznamovali úmrtí o den nebo dva později, aby tak dostali přiděly chleba a polévky místo mrtvých vězňů. Pak byly mrtvolky položeny před baráky, odkud byly sbírány každé ráno zvláštním pracovním oddílem, jehož úkolem bylo mrtvolky odtáhnout a zahrabat do masových hrobů vně tábora. Nějaký čas jsem v tomto oddílu pracoval i já.

Kaufering 4 se stal karanténním táborem, nikdo už nechodil do práce. Všichni nemocní práceneschopní vězni z dalších deseti pobočných táborů byli přivezeni k nám. Mezi nimi byli někteří z našich přátel, například Zeev Scheck a jeho bratr, který zemřel po několika dnech. Pokud možno, pomáhal jsem nově příchozím, ale už se toho moc dělat nedalo.

V březnu 1945 začalo být jasné, že Německo bude velmi brzy poraženo - my vězňové jsme věděli, že musíme vytrvat, přežít. Denně se šířily nové zvěsti o blížící se frontě – vídali jsme spojenecká letadla ničící nedaleký Mnichov. Podzemní hala, kterou jsme stavěli a byla už skoro dokončená, byla také zničena.

I já jsem se nakazil skvrnitým tyfem, ale přežil jsem. 24. dubna nám bylo řečeno, že hlavní tábor Dachau je již v rukou Mezinárodního červeného kříže, který nás převezme. Všichni ti, kteří jsou schopni chůze, tam budou pochodovat, zbytek má zůstat v barácích a do Dachau bude převezen vlakem. Znělo to pravděpodobně, vždyť jsme už slyšeli blížící se dělostřeleckou palbu. Doktor Kafka i já jsme se rozhodli riskovat pochod i přes náš bídný zdravotní stav – do vlaku s SS se nám po předchozích zkušenostech nechtělo... Když nás budou chtít esesáci zabít, třeba se nám povede utéct do lesa...

* * *

7. POCHOD SMRTI A OSVOBOZENÍ

Vyrazili jsme na cestu, podpírajíce jeden druhého. Na začátku byli ti, kdo nemohli pokračovat, biti, později jsme slyšeli výstřely – opozdilci nebyli trpěni. Večer nás vždycky odvedli ze silnice do pole nebo na louku, kde jsme nocovali v tajícím sněhu a vodě. Nedostali jsme žádné jídlo, pili jsme jenom sníž... Před opuštěním tábora jsem měl "zorganizovaných" několik brambor, které jsem si nesl v improvizovaném chlebníku, zavěšeném na rameni kusem elektrického drátu. První večer jsem si dal tento poklad pod hlavu a obmotal jsem si drát kolem krku. Během noci jsem několikrát ujistil, že drát - a brambory - tam ještě jsou. Když jsem se ráno vzbudil, viděl jsem, že někdo byl úspěšný a všechny brambory zpod mé hlavy bez odstranění drátu ukradl. V následujících dnech jsem mohl jen žvýkat stébla trávy, vyčnívající ze sněhu, nebo olizovat kameny - to vytvářelo iluzi jídla.

O šest dnů později jsme dorazili k branám hlavního tábora Dachau, ale nebyl tam vidět žádný Červený kříž. SS nás zase podvedla, chtěli nás jen udržet v poddajnosti během pochodu. Po dlouhém čekání nám bylo jasné, že nás nenechají jít do tábora, říkali, že je plný. Museli jsme jít dál, dokud jsme nedorazili do malého tábora zvaného Allach. Tam jsme padli úplně vyčerpaní do baráků, na hromadu těl vězňů, kteří přišli dřív. Ráno jsme viděli skrz mezery ve zdích, že strážce opustily strážní věže - uprchly. Velmi blízko nás zněly výstřely. Hanuš Kafka a já jsme se obávali paniky v baráku, kdyby byl zasažen střelami, a rozhodli jsme se, že si najdeme úkryt někde venku. Jediné hlubší místo byla latrína, tak jsme se tam ponořili až po krk – střely nám létaly přes hlavy křížem krážem. Zřejmě jsme byli uprostřed fronty - z jedné strany stříleli Němci, z druhé (jak jsme později zjistili) Američané. Po čase střelení ustalo a viděli jsme olivově zelené tanky blížící se podél lesa. Protože jsme věděli, že německé tanky byly šedé, bylo jasné, že toto byli naši osvoboditelé. Popsat vlastní myšlenky a pocity v tomto okamžiku je nemožné. "Jsem volný, přežil jsem, nacisti jsou pryč..." hlavou mi míhaly vzpomínky na všechny ty, kdo se nedožili osvobození. To byl 1. květen 1945.

Po příchodu první americké jednotky přišla jednotka lékařská, složená téměř jen z černých vojáků. Byli jsme desinfikováni, osprchováni, prohlédnuti lékaři a bylo nám dáno nové čisté oblečení (ze skladů SS). Po dobu několika dnů jsem byl v americkém polním lazaretu, do té doby, než jsem znovu nabral sílu. Mezitím se začaly organizovat různé skupiny osvobozených vězňů a byly zhotoveny seznamy, kdo se chce dostat do které země. Přirozeně jsem chtěl jít co nejdříve do Palestiny, ale nejdřív jsem se musel vrátit do Prahy. Ač jsem znal osud většiny

svých příbuzných a mnoha přátel z mládežnického hnutí, doufal jsem, že někdo snad přece přežil, a přirozeným bodem setkání byla Praha. Tak jsem cestoval s mnoha bývalými vězni v koloně amerických aut do Plzně, kam jsem přijel 25. května, odtud jsem pokračoval nákladním vlakem do Prahy – osobní vlaky ještě nejezdily.

* * *

8. ZPĚT V PRAZE

Ze všech mých příbuzných jsem našel jen bratra mé babičky, třiasedmdesátiletého doktora Bertholda Jeitelese. Jako známý učenec byl ochráněn před transporty na východ a přežil v Terezíně. Odmítal brát na vědomí skutečnost, že tolik jeho příbuzných a známých bylo mrtvých. "Po 1. světové válce se také lidé po letech vrátili z ruského zajetí - všichni naši příbuzní někde žijí, vrátí se," říkal. (Později odjel ke své neteři do USA).

Z desítek rodinných příslušníků Liebenů a Jeitelesů, s nimiž jsem vyrůstal v Praze, přežili jen tři - prastrýc Berthold Jeiteles, snacha bratrance mého otce a já. Další tři před holocaustem včas emigrovali - můj bratr a dva synové dalšího bratrance mého otce.

V prvních dnech svobody jsem se zajímal hlavně o zjišťování, kdo z mých příbuzných a přátel přežil - a o jídlo. Nejen fyzický, ale také psychický hlad po všech těch letech byl obrovský. Došel jsem tak daleko, že často jsem snědl velkou porci jídla v restauraci a pak jsem řekl číšníkovi: "To celé ještě jednou, prosím". A když jsem byl pozvaný na jídlo – byli tu někteří, co se vrátili dříve a již měli byt - jedl jsem předem v restauraci abych nepřijel příliš hladový a nezkonzumoval příliš mnoho.

Po první dva nebo tři týdny jsem žil s Lauscherovými. Paní Lauscherová byla po jeden rok mojí učitelkou a také dobře znala mé rodiče. Měla štěstí - s manželem i malou dcerou přežila v Terezíně.

V červnu 1945, když jsem byl ještě docela vyzáblý, jsem se setkal s Přemyslem Pitterem, křesťanem, který znal mé rodiče. Riskuje svůj život, navštěvoval židovské rodiny (před deportacemi) a pomáhal jim. (Později jsem se dozvěděl, že ukrýval židovské děti ve dvou dětských domovech, které zřídil - ale rodiče dětí je vyžádali zpět ještě před deportací - nechťeli být od nich odděleni). V květnu a červnu 1945 P. Pitter převzal čtyři dříve německé zámky v Čechách a zřídil tam zotavovny pro židovské děti z osvobozeného terezínského ghetta. Navrhl mi, abych tam vedl skupinu dětí a ve stejnou dobu se tam zotavil i já. Přijal jsem a zůstal tam po několik týdnů. Pak se však mezi mnou a dalšími pedagogy objevily neshody: oni šli směrem českého patriotismu, já směrem k sionismu a Palestině. Nemohl jsem si zvolit vlastní cestu, a proto jsem odešel. Později, na podzim 1945, Pitter ubytoval v těchto domovech děti ze sudetských německých rodin, které byly deportovány do Německa. Mnoho Čechů se chovalo k Pitterovi kvůli tomuto humanitárnímu postoji nepřátelsky.

Pak jsem na čas pracoval v malé dílně na výrobu elektrotechnických rozvodových tabulí v Praze a žil spolu s mým přítelem Karlem Sussmannem, který se také vrátil z táborů, v bytě, který jsme si najali spolu s Hankou Hellerovou a její dcerou. Hanka byla vdova po Dr. Otto Hellerovi, se kterým jsem se naposledy setkal v Osvětimi - nepřežil. V této době začali být aktivní poslové ze sionistického mládežnického hnutí z Palestiny. Jejich úkolem bylo znovu oživit mládežnické hnutí v Evropě a přesvědčit zbývající mladé lidi a děti, aby se vystěhovali do Palestiny. Na Slovensku přežilo mnohem víc židovských dětí a mládeže než v českých zemích, a proto se tam mládežnické hnutí reorganizovalo mnohem rychleji a intenzivněji. Byl jsem přesvědčován, abych se stal manažerem mladých lidí a dětského domova mého hnutí Makabi Hacair v Bratislavě. V létě 1945 přišly první děti, domov měl vedoucí – Chavu, s ním jsem potom spolupracoval. V únoru 1946 jsem odcestoval na Slovensko.

* * *

9. SLOVENSKO

Dětský domov byl umístěn ve vile, která patřila předtím židovskému majiteli. Byla tam také malá zahrada. Železné postele, přikrývky, ložní prádlo atd. byly z přebytků americké armády. Jídla moc nebylo, ale nikdo nehladověl. Pomáhaly nám nejrůznější organizace. Byly u nás děti od šesti do sedmnácti let. Chava a já jsme se starali o všechny jejich potřeby - o jejich zdraví, kulturní život, o školu. Část dětí přišla do dětského domova poté, co se schovávala v lesech a kláštrech nebo přijela z koncentračních táborů a byla velmi zanedbaná. Museli jsme jim vysvětlovat, proč by nikdo neměl krást a že není třeba schovávat si kus chleba pod polštář - protože po tomto jídle dostanou další... Také jsme je učili - od zeměpisu Palestiny, přes hebrejštinu až po židovskou historii. Nikdo z nás dvou neměl žádné školení pro takovou vzdělávací práci, ale protože jsme oba byli ještě velmi mladí a přežili jsme předchozí léta v podmínkách podobných těm, jakými si prošli naši svěřenci, dokázali jsme mluvit jejich jazykem. Část dětí se za čas vystěhovala do Palestiny a přišly další ...

Nedlouho po mém příjezdu do Bratislavy jsme se do sebe s Chavou zamilovali a vzali se. Přirozeně jsme chtěli odjet co nejrychleji do Palestiny do kibucu, ale hnutí nemělo nikoho, kdo by nás nahradil, a tak jsme zůstávali dál a dál. Po roce v Bratislavě jsem byl poslán do Žiliny, abych tu řídil další dětský domov. Vidali jsme se jen sporadicky, ale později za mnou Chava přijela.

V roce 1947 byla odpovědnost za oba domovy přenesena na další členy hnutí a my dva jsme pracovali v jeho národním centru v Bratislavě. V rámci této aktivity jsem musel cestovat po celém Československu - po druhé světové válce byly dvě nebo tři židovské děti v jednom městě, čtyři nebo možná dvanáct v dalším. A my jsme jich chtěli co nejvíc přesvědčit, aby se vystěhovaly do nově založeného židovského státu.

V únoru 1948 se nám narodil syn Eli. A konečně, konečně, v dubnu 1949, jsme mohli opustit Československo.

* * *

10. IZRAEL

5. května jsme přijeli lodí do Haify. Už v Československu jsme udržovali kontakt s kibucem Kfar Hamakabi blízko Haify, do něj jsme teď zamířili. Člen kibucu, Cvi Batscha, kterého jsme poznali v Československu, nás odvedl z přístavu a jeli jsme autobusem ke kibucu. Prvním překvapením v Izraeli byla zeleň všude kolem - v našich představách znamenala tahle země hlavně poušť. Později při cestách na jih jsme ji ovšem také poznali. Naši nejbližší přátelé a Chavina sestra, která přijela před námi, nás přivítali s láskou a přátelstvím, ale členové kibucu moc přátelství neukazovali. Ač jsme náš příjezd oznámili dopředu, nebylo pro nás připraveno žádné ubytování a po prvních čtrnáct dní jsme žili - s naším jednoletým dítětem - v dřevěném kontejneru na nábytek, který byl vybavený oknem a dveřmi. Stálí obyvatelé byli na dovolené. Pak nám byla přidělena místnost v dřevěném baráku.

Ani pro naše dítě ani pro děti ostatních nově příchozích neměli místa v dětských domovech – tak zůstaly, ve velmi primitivních podmínkách, s rodiči. Pak jsme zjistili, že žádná z žen, které pracovaly v dětských domovech, nechtěla pracovat s dětmi nově příchozích. Nakonec byla zařízena místnost jako improvizovaný dětský pokoj. Tam se Chava starala se o tři malé děti, bez jakýchkoliv zkušeností nebo vyškolení.

Já jsem pracoval v různých odvětvích ekonomiky kibucu - jako stavitel, truhlář, elektrotechnik, někdy v chlévě, na vinicích nebo u rybníků s kapry. Obecně jsem byl spokojený s tímto životem - ale Chava to měla mnohem těžší. Ne fyzicky, byli jsme zvyklí na těžkou práci, ale kulturní a společný život, který jsme čekali, byl pro nás v tomto kibucu zklamáním. A péče o děti byla na mnohem nižší úrovni, než jsme očekávali.

Když jsme přijeli, Chava byla těhotná. Pověřenkyň pro kontakt s novými členy kibucu reagovala na tuto skutečnost poznámkou: "To je špatné!" To pro nás – mladé idealisty - nebylo příliš povzbudivé. V listopadu 1949 se narodila naše dcera Nurit. Časem Chavina nespokojenost s atmosférou v Kfar Hamakabi a zvláště s péčí o děti rostla a po celý rok jsme se zabývali otázkou, zda kibuc opustit. Nakonec jsem podlehl - viděl jsem, že Chava by tu byla navždy nešťastná. Na podzim roku 1951 jsme opustili Kfar Hamakabi a přestěhovali se do Kiriat Tivonu.

Začátek byl hospodářsky tvrdý. Měli jsme jen šaty a nějaké knihy, které jsme si přinesli z Československa - a čtyři železné postele které kibuc dostal pro nové přistěhovalce a které jsme si mohli vzít s sebou. V roce 1953 zuřila v Izraeli epidemie dětské obrny (to bylo před objevením vakcíny) a náš syn Eli onemocněl. Po velmi těžkých měsících, které strávil většinou v tzv. „železných plících“ v haifské nemocnici, kde s ním Chava téměř nepřetržitě seděla, jsme ho umístili v domově pro rehabilitaci postižených dětí. Ale choroba mu zničila plíce, umřel v prosinci roku 1953.

V listopadu 1954 se narodila naše druhá dcera Liora. V této době Chava studovala keramiku a pracuje od té doby v tomto oboru, tvoří a vyučuje.

Po dobu deseti let jsem pracoval jako technik v dřevoobráběcích továrnách a také jsem projektoval dřevěné hračky v továrně umístěné v kibucu Alonim blízko Kiriat Tivonu. Potom byl podnik zavřen a našel jsem práci v malé haifské továrně na manometry. Po 8 letech jsem našel zajímavější práci ve vývojovém oddělení nově založené továrny pro výrobu fyzikálních a lékařských přístrojů. Když jsem dosáhnul stáří 65 let, v Izraeli obvyklém pro odchod do důchodu, zeptali se mne zda bych chtěl pokračovat. Souhlasil jsem a od té doby pracuji 5-6 hodin denně.

Obě naše dcery se po své vojenské službě vdaly a dnes máme jednoho vnuka a dvě vnučky, které už také ukončily vojenskou službu a dvě vnučky ještě na střední škole.

* * * * *

*Kiriat Tivon, Březen 2000
Přeložené do češtiny roku 2005*

Max M. Livni (Lieben)

** Poznámka (připsáno v červenci 2010):*

Dostal jsem informaci (pro mne novou) z památníku koncentračního tábora Dachau. Tato zpráva obsahuje dokument dle kterého Salomon Lieben byl „vyselektován“ jako práce neschopný a poslán (asi 2 týdny dříve než nahoře udaný den smrti) se skupinou dalších vězňů do zámku Hartheim v Rakousku. Tam byli zavražděni v den příchodu v plynové komoře. Zámek Hartheim byl nacistické vyhlazovací středisko tzv. „eutanasie“, ve kterém usmrcovali duševně choré, neschopné a jinak „nepohodlné“ osoby, také Němce.